

УДК 246:248.152:2-184(045)

ХРИСТІЯНСЬКЕ САКРАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО ЯК ДЕТЕРМІНАНТА ДУХОВНОГО КОНСОНАНСУ ВІРЯНИНА

кандидат філософських наук, Лещенко А. М

Херсонська державна морська академія, Україна, Херсон

Обґрунтовано значення християнського сакрального мистецтва як детермінанти духовного консонансу віруючої людини, яка спонукає її до необхідності постійного переживання зазначеного стану та, відповідно, формує необхідність у зверненні до християнського віровчення. Висвітлено умови формування духовного консонансу вірянина завдяки впливу християнського сакрального мистецтва, зокрема сакрального образу сприйняття. Згідно з особистісно-орієнтованим підходом, доведено, що віруюча людина має розглядатися як суб'єкт релігійного самовпливу, а твори християнського сакрального мистецтва – засобом цього самовпливу. Визначено, що ці компоненти складають динамічну систему «людина як суб'єкт релігійного самовпливу – твір християнського сакрального мистецтва» як засіб, а духовний консонанс визначає характер взаємодії у зазначеній системі.

Ключові слова: християнське сакральне мистецтво, консонанс, духовний консонанс, сакральний образ, система.

PhD in, Associate Professor, Leshchenko A. M. Christian sacred art as a determinant of spiritual consonant of a believer / Kherson State Maritime Academy, Ukraine, Kherson.

It is grounded that the meaning of the Christian sacred art, as the determinant of spiritual consonant of a believer, encourages him to permanent experience of this state and, consequently, creates the need for Christian religious faith. There are covered the conditions for developing spiritual consonance with a

believer due to the influence of a sacred image of perception. In accordance with a personality oriented approach, it is proved that a believer should be considered as the subject of religious self-impact. It is specified that these elements form a dynamic system «a believer as the subject of religious self-impact – a work of the Christian sacred» art as a means; and spiritual consonance determines the nature of interaction in the mentioned above system.

Key words: Christian sacred art, consonant, spiritual consonant, sacred image, system.

Вступ. Сучасна людина, не дивлячись на колосальні наукові досягнення та секуляризаційні процеси у суспільстві, досить часто звертається до релігії. Вона добровільно приходить до Храму з бажанням отримати відповіді на ті питання, на які наукове знання не в змозі вичерпно відповісти. Не є виключенням і християнство, яке протягом тисячоліть не втрачає свого впливу на думки, почуття та переживання людини. Залучення мистецтва, як засобу транслювання основних ідей християнського віровчення, сприяє більш інтенсивному його впливу на внутрішній світ вірянина. Тому, **актуальними** є питання щодо сутності та особливостей християнського сакрального мистецтва, механізмів та засобів його впливу, специфіки видів тощо. У цьому контексті особливе **значення** має розгляд та аналіз християнського сакрального мистецтва саме як детермінанти духовного консонансу віруючого, який спонукає його до необхідності постійного переживання зазначеного стану і тим самим формує необхідність у зверненні до християнського віровчення. **Мета** дослідження полягає у визначенні умов формування духовного консонансу вірянина завдяки впливу християнського сакрального мистецтва, зокрема сакрального образу сприйняття.

Оскільки людина добровільно звертається до творів християнського сакрального мистецтва, вона, відповідно до закономірностей особистісно-орієнтованого підходу, повинна розглядатись як суб'єкт релігійного

самовпливу, а твори християнського сакрального мистецтва – засобом цього самовпливу. Разом ці два елемента утворюють динамічну систему лінійного типу, а саме: «людина як суб'єкт релігійного самовпливу – твір християнського сакрального мистецтва як засіб». Тож, головним завданням є аналіз впливу духовного консонансу людини на характер взаємодії у системі «людина як суб'єкт релігійного самовпливу – сакральний образ твору християнського мистецтва» та її окремих елементів.

Основою для дослідження послуговували роботи науковців, які пояснюють закономірності розвитку сакрального мистецтва: С. Абрамович, В. Головей, Т. Буркхардт, Р. Жерар, М. Еліаде, Ф. Шуон, Є. Яковлев, інші; визначають специфіку мистецтва та процес сприйняття його творів людиною: С. Аверінцев, В. Асмус, В. Бичков, Л. Виготський М. Ліфшица, О. Лосєв, інші. Теоретико-методологічною базою дослідження проблеми розвитку та саморозвитку виступають психологічна теорія особистості О. Леонтєва, принципи системного підходу П. Анохіна, О. Бодальова, Б. Ломова, А. Маслоу, К. Судакова та інших.

У дослідженні виходимо із загальноприйнятого розуміння сутності явища «консонанс», яке має безпосереднє відношення до мистецтва, та визначає стан приємного спокою людини, її психологічного задоволення та умиротворіння [1]. Відповідно, такий стан зумовлюється наявністю комфортних зовнішніх умов та відчуттям повного психологічного задоволення. З точки зору суті механізмів, що забезпечують людині такий стан спокою, доцільно звернути увагу на результати роботи відомого нейрокогнітивіста, професора Пармського університету, Джакомо Ріццолатті [2], який ще у 90-ті роки минулого століття, разом з К. Сінігалья, відкрив наявність в корі головного мозку людини специфічних дзеркальних нейронів та пояснив їх основні функції. Ним було доведено, що саме дзеркальні нейрони відповідають не лише за дії самої людини, але і слідкують за діями, що виконує інша особа. З точки зору предмету нашого інтересу, важливим є

висновок вченого про те, що «виявлені в експериментах ... комунікативні нейрони ... відповідають на дії без усяких предметів (нетранзитивність), але важливі для спілкування (жести, пози, рухи губами) ... Ще більшою мірою кодування не транзитивність, важливих для комунікації дій, властиво дзеркальним нейронам людини, ці нейрони можуть кодувати не тільки окремі дії іншого, але і послідовність дій» [2, с. 10].

Більш того, наукові дослідження вченого дозволяють зрозуміти природу механізму, що забезпечує екстраполяцію християнського сакрального сенсу у процесі сприйняття людиною суті символічного сакрального художнього образу. Так, вчений доводить багатofункціональність дзеркальних нейронів і зазначає, що завдяки «системам дзеркальних нейронів мозок встановлює відповідність між образом дії і дією. Вони забезпечують формування в мозку спостерігача репрезентації дії , виробленого іншим індивідом і опис цієї дії в термінах власного моторного акту спостерігача. ... Моторне знання про наші власні дії є необхідна і достатня умова негайного розуміння дій інших» [2, с. 9]. Дж. Ріццолатті доводить, що цей різновид нейронів функціонально дозволяє людині розуміти дії інших та, навіть, їх наміри і причини, що викликали ці наміри, а «емоційні» дзеркальні нейрони забезпечують миттєве, симультанне розуміння емоцій іншої людини. Досягнення Дж. Ріццолатті у галузі нейрокогнітивістики дозволяють говорити про те, що відчуття комфортної довіри віруючого до сенсу сакрального художнього образу твору християнського мистецтва, в певній мірі, зумовлено не лише розумінням людиною суті символічного сакрального образу твору мистецтва, а й його власним ставленням до суті цього сенсу, тобто «внутрішньої установки на співпереживання» [2, с. 12]. Дж. Ріццолатті, акцентує увагу, що «навіть таке соціальне явище як спілкування між людьми, може бути обумовлено біологічними факторами, пов'язаними з роботою мозку» [2, с. 12]. таким чином, напрацювання вченого дозволяють зробити висновок, що механізми

сприйняття специфіки умов дійсності, зокрема сакрального простору, в якому відповідно опиняється людина у процесі сприйняття творів сакрального мистецтва, характеризуються глибоким нейрокогнітивістським походженням. Крім того, важливим є висновок вчених про функцію пристосувального значення цих механізмів.

Врахування висновків дослідників щодо наявності дзеркальних нейронів в мозку людини, та врахування цього фактору у процесі сприйняття людиною змісту символічних сакральних художніх образів, відкриває можливість пізнання причин, що забезпечують процес сприйняття та прийняття людиною сенсу сакрального художнього образу як дійсно існуючого в його особистому реально-ірреальному світі. Також загально визнаним у науці є значення духовної взаємодії між двома людьми, її специфіка та закономірності прояву. Крім духовного, в науці, розглядається і взаємодія людей у семантичному полі як взаємодія сенсів; у педагогічній взаємодії як єдність духовного та семантичного аспектів. Так, Г. Звенігородська та С. Сандалова пояснюють, що поза синтезом духовної та семантичної взаємодії в освітянському просторі навчальний процес не може здійснюватися взагалі [3, с. 68-69]. Вчені виходять з позиції, що така семантична взаємодія «... у просторі освітнього процесу... може виникнути при зустрічі суб'єкта зі знаннями (інформацією), тобто однією з компонент змісту освіти у вигляді словесного, рукописного, друкованого або електронного тексту, що вимагає індивідуального сприйняття осмислення, розуміння, оцінки, відносини і тощо» [4, с. 262]. Тож, звертаємо увагу на значення, у цьому виді взаємодії між двома об'єктами, трьох основних системних складових, що зумовлюють прояв та загальну специфіку семантичної взаємодії: а) безпосередній освітянський простір; б) педагог, як суб'єкт впливу на учнів; в) учні, як об'єкт педагогічного впливу. Разом з тим, вирішальне значення мають і засоби, що стимулюють прояв відповідної взаємодії. В їх якості виступає різноманіття носіїв навчальної інформації,

зокрема мовні, друковані, електронні, інші тексти, зміст яких підлягає усвідомленню з боку учня. Відповідно, самі учні знаходяться в динаміці взаємодії та взаємообумовленості в рамках функціонуючої педагогічної системи «вчитель як суб'єкт педагогічного впливу – педагогічне середовище – учні як об'єкт педагогічного впливу». За аналогією, у сакральному просторі цими трьома складовими, що зумовлюють процес функціонування та синергетику руху системи «людина як суб'єкт релігійного самовпливу – сакральний образ твору християнського мистецтва», виступають «людина», «сакральний образ твору християнського мистецтва» та сакральний простір.

Таким чином, спираючись на закономірності синергетичного та особистісно-орієнтованого підходів, виходимо з того, що людина, яка добровільно приходить до Храму зі своїми проблемами та почуттями, є вільною в обранні свого подальшого життєвого шляху - за характером цивільного, чи, навпаки, релігійного. Тож, зазначимо, що ця свобода зумовлюється та, навіть, гарантується їй тим, що при певних обставинах людина, що прийшла до Храму в стані відчаю та психологічного напруження, може самостійно (за своїм бажанням, чи спонтанно, інтуїтивно, не усвідомлено тощо) перейти зі статусу об'єкта релігійного впливу, в межах системи «сакральний художній образ християнського мистецтва, як суб'єкт релігійного впливу – релігійне середовище Храму – людина, як об'єкт релігійного впливу», в інший статус: «людина, як суб'єкт релігійного самовпливу – релігійне середовище Храму – символічний художній образ твору християнського мистецтва, як засіб її релігійного самовпливу».

Перехід людини в статус суб'єкта релігійного самовпливу, в процесі цієї взаємодії, детермінує розкодування сенсу християнського художнього образу завдяки механізмам інтеріоризації і екстраполяції та самостійного надання цьому сенсу сакральної значущості. Саме така динаміка зумовлює прийняття людиною ідей християнства з відповідним наступним підкоренням власного життя його релігійним вимогам як прояву коеволюційного ефекту.

Цей процес відбувається вже іншої системі взаємозв'язку, а саме «сакральний сенс символічного християнського художнього образу, як суб'єкт впливу на людину – людина, як добровільний об'єкт релігійного впливу з боку цього ідеалізованого, нею, ірреально існуючого сакрального сенсу». Разом з тим, зазначимо, що такого кінцевого результату може і не відбутися, якщо людина буде продовжувати залишатися у релігійному полі Храму у статусі об'єкта впливу на неї сакральних образів творів християнського мистецтва, та, відповідно, не відчувати приємного для неї стану духовного консонансу.

Відповідно до закономірностей синергетичного підходу, виникненню необхідного зворотного зв'язку, який забезпечує ефект прийняття людиною ідей християнської релігії, може сприяти стан максимального психологічного комфорту людини, зокрема духовний консонанс. Його вплив може виявлятися у стимулюванні синхронізації дії механізмів інтеріоризації та екстраполяції християнського сакрального сенсу з наступним прийняттям людиною цього сакрального сенсу. Аргументи щодо ліквідності такої концепції знаходимо у цілому ряді наукових досліджень.

Так, С. Сандалова доводить, що органічним джерелом продуктивної педагогічної взаємодії, яку вона розглядає в статусі педагогічного резонансу, виступає сама сутність людини, яка презентується свідомістю та інтелектом, що разом синтезуються в її інтуїції [4, с. 262 - 266]. Але, безперечним енергетичним джерелом такого зв'язку вчені однозначно визнають саму людину, її людську та особистісну сутність, інтелект, свідомість та інтуїцію: «Роль педагогічної інтуїції (як поєднання мимовільного і довільного, ненавмисного і навмисного, безпосереднього і опосередкованого) не знижується, а навпаки, багаторазово зростає з розвитком комп'ютерної техніки, інформаційних та телекомунікаційних технологій» [3, с. 68-69].

Комфортність відчуття людиною стану духовного консонансу в процесі сприйняття сакрального образу твору мистецтва, безумовно, сприятиме, як реалізації процесу інтеріоризації, так і процесу екстраполяції людиною

християнського сакрального сенсу твору мистецтва. Більш того, сприятиме їх взаємодії, а також активізації інтуїції людини, що знаходиться в Храмі. Відповідно, в момент сприйняття людиною сенсу сакрального образу значно підвищується значення інтуїції, під якою розуміється «специфічний пізнавальний процес, що полягає у взаємодії чуттєвих образів і абстрактних понять і веде до створення принципово нових образів і понять, зміст яких не виводиться шляхом простого синтезу попередньо сприйнятого або шляхом тільки логічного оперування наявними поняттями» [5, с. 32]. Таке визначення дає підстави зрозуміти її значення для процесу синхронізації інтеріоризації та екстраполяції. Крім інтуїції, людина, що прийшла до Храму та сприймає твори християнського сакрального мистецтва, так само володіє свідомістю і інтелектом, а значить має усе для того, щоб у сакральному просторі потрапити під зачарування таїнства сакрального образу, призначенням якого є ввести її в світ не проявленого, але просвітленого та звабливого. Фактично ці обставини забезпечують процес, в якому мають значення три основні системні складові:

а) Храмний простір;

б) людина, що знаходиться в Храмі та має свою людську сутність, зокрема почуття, інтуїцію, а також потреби;

в) твір християнського мистецтва з символічним образом, сенс якого людина має розкодувати та перевести у статус сакрального. Тому, ці три елементи можна розглядати в якості передумови для відчуття людиною стану духовного консонансу, що стимулюватиме одночасність прояву двох психологічних механізмів – інтеріоризації та екстраполяції. Функціонально інтеріоризація дозволяє людині імпортувати певну інформацію з зовнішнього семантичного поля, в своє індивідуальне психологічне поле. Екстраполяція же – навпаки, переносити інформацію, якою вона вже володіє, в навколишній простір та розповсюджувати її на інші об'єкти дійсності.

Такі обставини детермінують специфіку взаємодії та взаємообумовленість зв'язків зворотного характеру, що формуються у функціонуючій, динамічній системі «людина як суб'єкт релігійного самовпливу – релігійний простір Храму – художній символічний образ твору християнського сакрального мистецтва як засіб релігійного самовпливу // сакральний сенс символічного християнського художнього образу, як суб'єкт впливу на людину – людина, як добровільний об'єкт релігійного впливу з боку ідеалізованого ірреально існуючого сакрального сенсу, як суб'єкту впливу».

Однак, процес реалізації смислового перекодування людиною сенсу сакрального образу може і не відбутися через дію інших закономірностей, про що говорить і С. Сандалова, аналізуючи специфіку та механізми педагогічної взаємодії. Вчена пояснює, що такого роду духовний зв'язок між педагогом та вихованцем, яких вона називає сутностями, може виникнути, а може і ні [4, с. 265]. Вона зазначає, що виникнення цього контакту залежить від самої специфіки духовного процесу, а також від характеру педагогічної взаємодії, оскільки «... педагогічна взаємодія, за своєю суттю, – завжди духовний процес, це акт «зустрічі – не зустрічі» свідомостей, почуттів, душ; сенс зусиль педагога – у виклиці саме можливості «зустрічі». Тобто, вченими робиться акцент на значення особливо тонкого духовного контакту, забезпечення якого є не простим завданням. Однак, такий контакт обов'язково має бути, оскільки, за К. Ушинським, зумовлюється притаманною людині органічною дуалістичністю двох основних – духовного і матеріального, ідеального та матеріального [6, с. 246].

Враховуючи специфіку та функціональну спрямованість психічних механізмів інтеріоризації та екстраполяції, можна зробити висновок, що саме такий тонкий духовний контакт між людиною та сакральним сенсом художнього образу твору християнського мистецтва забезпечується синхронізацією дії цих двох механізмів на основі максимально повного стану

духовного консонансу людини. Тому стан духовного консонансу можна одночасно розглядати і як фактор, і як результат синхронної взаємодії механізмів інтеріоризації та екстраполяції. Завдяки цим механізмам людина стає спроможною переносити певну інформацію в протилежних напрямках, зокрема ззовні до свідомості, та навпаки, в зовнішнє середовище. Тож, значення стану духовного консонансу як стану спокою, рівноваги, психологічного настрою на суть сакрального образу твору християнського мистецтва проявляється у тому, що саме на його підґрунті вірянин стає спроможним одночасно наділяти сенс певного художнього образу сакральним значенням та, відповідно, увірувати в цю сакральність. Результативним наслідком для віруючого синхронності дій інтеріоризації та екстраполяції є відчуття людиною високого нумінозного почуття людини як почуття духовної єдності з сакральним образом, відчуття звільнення від певних протиріч у думках та сумнівів, досягнення стану психологічної рівноваги та спокою. Саме тому, з точки зору теорії самоорганізації систем, наприклад, зв'язок консонантного типу у педагогічному просторі розглядається як «багатовимірний, «конфігураційно правильний» стан суб'єктів освітньої діяльності, пов'язаний з подоланням сумнівів, нестійкості («режиму із загостренням») [4, с. 264].

Відзначимо при цьому важливість, у забезпеченні стану духовного консонансу, ініціативи самої людини, що прийшла до Храму та споглядає і сприймає твори сакрального мистецтва. Ця ініціатива проявляється у власному перетворенні себе з об'єкта релігійного впливу на суб'єкт відповідного самовпливу. Така ініціатива передбачає звернення та концентрацію уваги людини, яка прийшла в Храм, на предметах культового значення, на сенсі їх сакральних образів тощо. Так, в поле її уваги потрапляє: загальний архітектурний ансамбль та сакральність внутрішнього вигляду храму (незвичність його мистецького оформлення – ікони, а для католицького храму ще кількість скульптурних портретів святих; тиша та спокій, що є

характерними як для православних, так і для католицьких храмів; специфічність запахів та кольорового колориту; наявність служителя церкви (у канонічно визначеному одязі); конкретний твір сакрального мистецтва, зміст та спрямованість призначення, якого, є особливо привабливими для людини в даний конкретний момент, тобто відповідає її певним життєво важливим та не вирішеним проблемам. Саме ці тонкі сигнали, що надходять до людини з загального середовища християнського Храму, інтерпретуються та перетворюються нею в інформацію неземного походження та значення, що сприяє «встановленню позитивного зворотного зв'язку» [4, с. 264].

Виникнення у людини, що знаходиться у семантичному, зокрема сакральному полі, у стані духовного консонансу, зумовлюється актом відображення нею тонких сигналів, які надходять до неї з цього сакрального простору, а точніше – з боку художнього образу твору християнського сакрального мистецтва. Це відображення здійснюється завдяки процесу «впізнавання», усвідомлення схожості та порівняння вже зі знайомим знанням, уявлення суті та сенсу кожного, що забезпечується одночасною дією механізмів інтеріоризації та екстраполяції християнського художнього сенсу. Так, людина, сприймаючи завдяки особистій художній рецепції іконописне зображення лику святого, розуміє і приймає його благородні дії, пишається добрими справами на користь людям, захоплюється почуттями вдячності, глибокої поваги тощо. Але, цей процес має специфіку, оскільки акт відображення не передбачає обов'язкового усвідомлення людиною суті нового для неї семантичного тексту. Наприклад, вона, навіть, не звертає уваги на ресурсні джерела, що дозволять персоніфікованому нею образу святого, нібито, зробити для неї добрі справи. Важливим є те, що у подальшому, на цьому підґрунті, у людини можуть виникати зміни в структурі особистості, зокрема, зміни в поведінці та характері життєдіяльності [4, с. 265]. Таким чином, колосальне значення для впливу на людину мають незначні та слабкі сигнали. При цьому сильні за ефектом, навпаки «можуть не давати ніякого

ефекту чи бути деструктивними, а слабкі, але резонансні (які відповідають внутрішній структурі суб'єкта, його тенденціям саморозвитку) можуть бути надзвичайно ефективними» [7, с.]

Висновки. Отже, стан духовного консонансу – це «багатомірний, «конфігураційно вірний» стан суб'єктів ... діяльності резонансного походження, пов'язаний з подоланням людиною протиріч, сумнівів, нестійкості («режиму з загостренням») [3, с. 68]. Таким чином, це приводить людину, яка звертається до сакрального образу християнського твору мистецтва та має певні сумніви, певні проблеми, дискомфортні почуття тощо, до стабілізації душевного стану, формування стану спокою та тихої світлої радості. Підґрунтям такої гармонізації виступатиме відповідна взаємодія та органічна єдність між людським особистим духовним станом піднесення, віри, просвітлення та конкретним сенсом символічного художнього сакрального образу.

В такий стан духовного піднесення, відчуття своєї органічної єдності з Богом, людина часто-густо входить раптово, в один момент, через осяяння. Такий ефект відбувається саме на підґрунті виникнення зворотного зв'язку, коли людина, навіть і не усвідомлюючи, стає об'єктом релігійного впливу ідеалізованого, нею, ірреально існуючого в її особистому психологічному просторі сакрального сенсу твору мистецтва. Він перетворюється для неї в суб'єкт релігійного самовпливу.

Результати дослідження будуть корисними при викладанні таких дисциплін, як релігієзнавство, психологія релігії, філософія, психологія тощо. Крім того, їх можна використовувати у роботі практичного психолога, враховувати у роботі соціального працівника тощо.

Література:

1. *Литературная энциклопедия: Словарь литературных терминов: В 2 х т.; [Под ред. Н. Бродского, А. Лаврецкого, Э. Лунина, В. Львова-*

- Рогычевского, М. Розанова, В. Чешихина-Етринского]. – М.; Л.: Изд-во Л. Д.Френкель, 1925. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://enc-dic.com/lit/Konsonans-164.html>*
2. *Риццолатти Дж., Синигалья К. Зеркала в мозге: О механизмах совместного действия и сопереживания / Дж. Риццолатти, К. Синигалья; [Пер. с англ. О. А. Кураковой, М. В. Фаликман]. – М.: Языки славянских культур, 2012. – 208 с.*
 3. *Звенигородская Г. П., Сандалова С. Я. Эвристичность педагогического резонанса в образовательном процессе / Г. П. Звенигородская, С. Я. Сандалова // Педагогическое образование и наука. – № 5, 2011. – С. 65-71.*
 4. *Сандалова С. Я. Педагогический резонанс как состояние субъектов педагогической деятельности / Светлана Яковлевна Сандалова // Вестник бурятского государственного университета. – 2010. – № 15. – С. 262 – 266.*
 5. *Carminе A. C., Chaikin E. P. Creative intuition in science / A. C. Carminе, E. P. Chaikin. – М.: Наука, 1971. – 216 р.*
 6. *Ушинский К. Д. Человек как предмет воспитания: опыт педагогической антропологии / Константин Дмитриевич Ушинский. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2004. – 576 с.*
 7. *Волкова Л. В. Педагоги как субъекты среднегообразовательного процесса в школе: автореф. ... канд. пед. н.: 13.00.01 / Лидия Викторовна Волкова. – Рукопись. – Нижний Новгород, 2010. – 22 с.*

References:

1. *Literaturnaya entsiklopediya: Slovar literaturnykh terminov: V 2 kh t.; [Pod red. N. Brodskogo, A. Lavretskogo, E. Lunina, V. Lvova-Rogychevskogo, M. Rozanova, V. Cheshikhina-Yetrinskogo]. – М.; Л.: Izd-vo L. D.Frenkel, 1925.*

- [Elektronniy resurs] – Rezhim dostupa: <http://enc-dic.com/lit/Konsonans-164.html>
2. Ritstsolatti Dzh., Sinigalya K. *Zerkala v mozge: O mekhanizmaxh sovместnogo deystviya i soperezhivaniya* / Dzh. Ritstsolatti, K. Sinigalya; [Per. s angl. O. A. Kurakovoy, M. V. Falikman]. – M.: Yazyki slavyanskikh kultur, 2012. – 208 s.
 3. Zvenigorodskaya G. P., Sandalova S. Ya. *Evristichnost pedagogicheskogo rezonansa v obrazovatelnom protsesse* / G. P. Zvenigorodskaya, S. Ya. Sandalova // *Pedagogicheskoe obrazovanie i nauka*. – № 5, 2011. – С. 65-71.
 4. Sandalova S. Ya. *Pedagogicheskiy rezonans kak sostoyanie subektov pedagogicheskoy deyatel'nosti* / Svetlana Yakovlevna Sandalova // *Vestnik buryatskogo gosudarstvennogo universiteta*. – 2010. – № 15. – S. 262 – 266.
 5. Carmine A. C., Chaikin E. P. *Creative intuition in science* / A. C. Carmine, E. P. Chaikin. – M.: Nauka, 1971. – 216 p.
 6. Ushinskiy K. D. *Chelovek kak predmet vospitaniya: opyt pedagogicheskoy antropologii* / Konstantin Dmitrievich Ushinskiy. – M.: FAIR-PRYeSS, 2004. – 576 s.
 7. Volkova L. V. *Pedagogi kak subekty sredooobrazovatel'nogo protsessa v shkole: avtoref. ... kand. ped. n.: 13.00.01* / Lidiya Viktorovna Volkova. – *Rukopis*. – Nizhniy Novgorod, 2010. – 22 s.

